

İSLAM: SANAT VE ESTETİK

Mustafa ARMAĞAN¹

Ey Allah'ım! Gözlerimizi cehalet perdesinden kurtar ve bize eşyanın mahiyetini göster. Şu görünen âlemi, senin güzelliğini yansıtan bir ayna kıl; bizi senden alıp götüren bir örtüye çevirme.

Molla Câmi (Levâih)

“İslam’da kültür ve sanat”ın hakiki önemi, kapsamını ve yerini belirleyebilmek için öncelikle İslam’ın etrafındaki yoğun toz bulutunu ortadan kaldırmak gerekmektedir. Ancak bu başarıldıktan sonradır ki İslam’ın tarih içerisinde ve yayıldığı üç kıtada (Asya, Afrika ve Avrupa’da) örnekleriyle ortaya koyup geliştirdiği derinlik, zenginlik ve güzellik zemini üzerinde sağlıklı bir gezinti yapılabilir. Bunun için yazımızın ilk bölümünde İslam’ın ilke düzeyinde diğer kültürlerden, özellikle de Batı’dan farkını belirleyecek, geri kalan kısmında ise bu “fark”ın tarih içindeki işlenişinden ne tür ürünler vücuda getirildiğini inceleyeceğiz. Bir başka deyişle yaklaşımımızı, önce İslam’a mahsus çizginin negatif yoldan giderek belirginleştirilmesi, ardından da bu çizginin katlarının tarih içindeki açılmasının incelenmesi şeklinde özetleyebiliriz. Şu hâlde İslam’ı diğer dinlerden ve dinî kültürlerden ayırt eden taraflar nelerdi? diye sorarak ilk adımımızı atabiliriz. Bu sorunun cevaplanmasından önce sorunun etrafını çeviren bir duvarı yıkmak şarttır: Oryantalizm duvarı... Oryantalist yanlıgı pek çoğumuzun diline ve maalesef beynine de sinmiş bulunan İslam’ın Moğolların Bağdat’ı istilasıyla (veya Selçukluların İslam dünyasına girişiyle) birlikte gerilemeye başladığı tezi, yanlış olarak İbn Haldûn’a atfedilen bir tarih şematizmine dayanmaktadır. Buna göre devletler, yaklaşık iki yüz yıllık bir ömre sahiptir. Önce çocukluk, gençlik ve orta yaş dönemlerini idrak eden devletler, lüks ve zenginliğin artmasıyla yaşlanmaya başlamış ve sonunda mukadder akıbeta, yani ölüme muhatap olmuşlardır. Bu noktadan hareketle, İslam’ın ilk dönemlerindeki

gençlik aşısının sonraki devirlerdeki gerileme sürecinde ortadan kalktığı ve Moğol istilasıyla içindeki yenilenme aşkını ve şevkini kaybettiği tezi gündeme getirilmekte, daha da üzücü olanı bu tez, Müslümanlar tarafından dahi bir veri olarak kabul edilmektedir. Oysa bu iddianın Batılı sahipleri, Avrupa’nın Yunandan Roma’ya, oradan da Rönesans dönemine intikal ederken kendini nasıl yenilemeyi başardığını, yani iki ölü medeniyetten nasıl bir üçüncünün çıktığını zikretmeyi unutmuş görünmektedirler. Peki “Hristiyan Batı” bunu yapmayı başardıysa, aynı şey İslam için neden geçerli olmasın? Nesi eksiktir İslamiyet’in? Üstelik de İslam medeniyeti, asırlar öncesinde unutulmuş, toprak altında kalmış bir Yunan veya Roma medeniyeti değilken ve şöyle veya böyle yaşayan bir medeniyet iken bunların ileri sürülmesi iyice abes kaçmaktadır. Bu bakımdan İslamiyet’in 1258’den beri gerileme hâlinde olduğu ve bir türlü bu ters talihinden kurtulamadığı tezini ciddiye almak yerine, medeniyetler tarihine “farklı meydan okumalara verilen cevaplar” şeklinde özetlenebilecek olan Arnold Toynbee’nin yorumunu geliştirerek bakmak daha yararlı olacaktır. 16. yüzyıldan itibaren “Selçuklu gerilemesi” tezi, Avrupa’da Osmanlılara da tatbik edilmiş ve Osmanlı Devleti’nin ve kültürünün de Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren duraklamaya ve gerilemeye başladığı tezine – öncelikle siyasi propaganda maksadıyla – sarılmıştır. Ne gariptir ki, bu “tez”, o kadar bol ve sık tekrarlanmaktadır ki zaman zaman bir “tez” olduğu unutulmakta ve “gerçek” in resmi yerine ikame edilmektedir. Oysa siyasi sınırların ilerlemesi ve gerilemesiyle medeniyetlerin ilerle-

¹ Araştırmacı-Yazar, İstanbul, ORCID: 0000-0001-5443-6203

me ve gerileme ritmi arasında zorunlu bir paralellik kurulamaz. Veya imanla da açıklanamaz ilerleme ve gerileme. Bu, imanı olunca savaşları kazanan, imanı zayıflayınca kaybetmeye başlayan imanın skora endekslenmesi gibi garip ve İslami olmayan bir durumdur. Başarı imanın tek ölçüsü durumuna gelir ki, başarının da başarısızlığın da kendi şartlarında değerlendirilmesi gerektiğini bize öğreten Uhud- Bedir denklemini anlayamaz duruma geliriz.

Öyleyse Kanuni'den sonra "gerileme" hâlinde olduğumuz tezinin tabii sonucunda, "bizim" gerileyen bir tarih süreci içinden geldiğimiz, oysa "Batı'nın ilerleyen tarihin içinden çıktığı, dolayısıyla da galip bir medeniyet adına konuştuğu gibi, elimizi kolumuzu bağlayan bir tablo çıkar karşımıza. Boynumuzdaki geri kalmışlık yaftasının yeni bir versiyonundan başka bir şey değildir bu. Medeniyetleri içinde buldukları fiziki, sosyal ve kültürel vasatlarının meydan okumalarına verdikleri cevaplarla değerlendirmek daha dinamik ve doyurucu bir tarih yorumuna götürecektir bizi. Veya medeniyetlerin dalgalanmalar hâlinde, inişler ve çıkışlar şeklinde Sorokin'in ileri sürdüğü tezini kendimize daha yakın bulabiliriz. Ama galiba en uygun yorum, yine bizim tarihimizden bir düşünürün, İbn Haldûn'un yorumudur. İbn Haldûn, hiçbir ilerlemenin ve gerilemenin mutlak olmadığını bilecek kadar bilgedir. Yozlaşan, çürüyen ve kokuşan her medeniyet, bu medeniyetin marjında bulunan nefesi açık gruplar tarafından yenilenir ve bu defa yeni bir çevrim başlar. Zira İbn Haldûn'a göre medeniyet bilimi diyebileceğimiz "ilm-i umran", insanlık tarihindeki köklü dönüşümlerin kayda geçmiş ve yorumlanmış hâlidir. Tarihe bu dinamik etkileşimler zinciri içinden bakmamak ve onun içinde ortaya çıkmış bazı olgu ve faktörleri tarih dışı bir kılığa büründürmek, bizi gerçeklikten uzaklaştıracaktır. Hâlbuki İslamiyet, insanı hakikatle yüzleştirmek için yola çıkmış değil midir? Öyleyse oryantalist yanlıgırlardan kurtulmak için geçmişe, bugüne ve geleceğe iyice bakmak gerekir. Gerilemeci bir tarih içinden gelenler, gerçekten de geri bir tarih seviyesinden bakarlar kendilerine çünkü. Burada konumuza giriş olması bakımından İslam'ın getirdiği sosyal ve kültürel çerçeveyi hakkıyla anlatabilmek için onu, Hristiyanlığın "ıstırap" merkezli atmosferiyle kıyaslamak bir fikir verebilir.

Hristiyan İstırapı

Hristiyanlığın temel öğretileri, bir "kurtarıcı figür" etrafında biçimlendirilmiştir. İnsanoğlunun yeryüzü macerasında "başarısız" olması, yani gönderilen peygamberlerin çizdiği çizginin dışına, bir daha düzelmeyecek bir şekilde düşmüş olması, Hristiyan inancına göre, Tanrı'nın müdahalesini gerektirmiş, Tanrı da dünyevi gidişatın kesin şekilde düzmesi ve Dante'nin dediği gibi "sefil ruhların kurtulması" için dünyaya inmiş ve İsa adlı bir bedende ete kemiğe bürünmüştür. Ancak İsa'nın ihanete uğraması sonucu çarmıha gerilmiş olması ve acı çekerek ölmesi, aynı zamanda Tanrı'nın da ölmesi demektir. Burada bir hususu belirlemek mecburiyetindeyiz: Kendi varlığından bir "oğul"u dünyaya indiren Tanrı'nın İsa şeklindeki bedenleşmesi (enkarnasyon), bütün insanlığın günah ve acılarını bir paratoner gibi kendisinde toplamış ve misyonuna tabi olacak Hristiyanların ebedî kurtuluşları adına kendisini feda etmiştir. St. İrene ya da bizim deyişimizle Aya İrini adlı bir Hristiyan azizenin deyişiyle, insanların Tanrılaşması için Tanrı insanlaşmıştı. Neden peki? Çünkü insan Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yasak meyveyi yemesiyle işledikleri "ilk günah" yüzünden cennetten bu bayağı dünyaya sürgüne gönderilmişti. Alnında bu bağışlanmayacak günahın lekesiyle dolaşmaya mahkûm olan insanlık, kendi çabasıyla kurtuluşa erme mecalini gösteremediği için de Tanrı insanlara acıyıp dünyaya indi ve İsa'nın bedeninde bu acıyı emerek kurtuluşun ancak kendisine, bu acı çeken bedene ve bu bedenin dünyevi tecellisi olan Kilise'ye, dolayısıyla bu bedenin tarih içindeki yürütücüsü olan ruhban sınıfına tam bir teslimiyetle hareket etmesi sayesinde mümkün olabileceğini söylemekle kalmadı, aynı zamanda pratikte de bunu bütün insanlığa göstermiş oldu. Yaşadığımız dünya, hem ilk günah yüzünden cennetten kovulup indirildiğimiz bir dünya olması hasebiyle hem de "şeytanın mülkü" sayılması hasebiyle kirli, pis ve murdar kabul edilir; tabiat da aynı şekilde kendisinden sakınılması gereken bir günah, pislik ve kötülük odağı olarak görülür. Bir başka deyişle, göklerin krallığı Tanrı'nındır ama bu dünya, şeytanın krallığıdır. Şeytanın bu güçlü ve Tanrı'ya diklenen, elinde pek büyük bir iktidar bulunan figür olarak anlaşılması, bir Hristiyan için bu dünyayı yaşanması çetin ve mutlaka sakınılması gereken bir sürü tehlikeyle dolu, ancak Kilise'nin ve rahiplerin delaletiyle yaşa-

nabilecek bir gezegen hâline getirir. Sonuç olarak bu dünyaya hâkim olan şeytanın krallığı, ancak göklerde olan Tanrı'nın Şehri'ne ulaşarak yıkılabilir. Şeytanın krallığı altındaki bu dünyanın günah üreten bir bataklık olduğu inancı, Hristiyan toplumların dünya görüşlerini derinden etkilemiş ve tabiata bakıştan sanat ve edebiyatlarına kadar birçok alanda etkisi, kültür emperyalizmi kanalıyla bütün dünyaya yayılma noktasına kadar gelmiştir. Bunun en bariz örneğini, korku sineması ve bol şeytanlı filmlerin Hollywood'u sık sık ziyaret etmesinde görmemiz mümkündür. Dünyaya bu olumsuz bakışın etkilerini en bariz şekliyle Hristiyanlığın ürettiği mabet mimarisinde görebilmekteyiz. Neredeyse hiç penceresi olmayan, loş, hatta karanlık bir atmosfere sahip olan kiliselerin dış dünyadan, kirli kabul edilen tabiatın mümkün olduğunca uzak tutulması amaçlanmış olup dış kapıdan geçilerek girilmesi gerekir. Bunun anlamı, tabiatın içinde gizlenmiş olan şeytani veya cinnî etkilerden temizlenerek, silkelenerek ancak Tanrı'nın evine girilebilecek olmasıdır. Kiliselerin dış mimarileri de bu yüzden âdeta tabiatın içine bir kazık gibi çakılmıştır. Bir başka deyişle, bulunduğu topoğrafyaya oturan değil, onu hiçe sayan ve kendisine bambaşka bir dünya oluşturmak zorunda olan bir insanın kederli ve kaygılı tavrı egemendir kiliselerin mimarisinde. Günahın, şeytanın iğvasından ancak böyle kutsanmış ve tabiatın kopartılmış bir alanla kurtulabileceğine inanmış Hristiyan insanının dinî psikolojisi kilise mimarilerinde en saf şekliyle görülebilmektedir. Böyle bir "kapalı" anlayış, Tanrı'nın ancak kapalı kalıplar içinden keşfedebileceğine ve ancak bu kurallar dâhiline girerse kendisini açabileceğine inananların oluşturduğu bu tahsis edilmiş, sınırlanmış din anlayışı, aynı zamanda Hristiyan toplumlarını tarih boyunca şeytanın mabetlerden bunca dışlanma gayretlerine rağmen hayatın her anında insanı egemenliğine alabileceği tedirginliğiyle yaşatmış bulunuyor. Goethe'nin *Faust* adlı eserinde en güçlü ifadelerinden birini gördüğümüz "Alternatif Tanrı" şeklindeki şeytan imajının tesirine sürekli açık kalmış olması, kiliselere giren müminlerin ancak mihrap yönünde rahibe doğru yönlendirilebilirlerse, ruhban sınıfının sözüne tâbi olurlarsa ve ancak kilise bünyesinde kalırlarsa –aksi hâlde aforoz edilip şeytanın kucağına atılacaklardır– kurtuluşa erebileceklerinin dikte edilmesi, hatta Katolik Kilisesinin her yıl şeytanın yeni oyunlarına karşı

yeni bir dua kitabıyla karşı koymaya çalışması gibi fenomenlerle birlikte düşünüldüğünde, bu dünyanın neden olumsuz bir mekân gibi görülmesi gerektiğini anlayabiliriz. Bu, aynı zamanda modern çağda karşımıza çıkan ve dünyayı tehdit eden çevre bunalımının neden Hristiyan Batı ülkelerinde başladığının da bir açıklaması olmaktadır. Tabiat ve çevrenin alt edilmesi gereken bir düşman olarak –şeytanın mülkü olarak– görülmesinin en tabii sonuçlarıdır bunlar.

Açık Kâinat

Bu noktada İslamiyet'in "açık kâinat" görüşünün önemli bir fark oluşturacak şekilde öne çıktığını görmekteyiz. İncelemeye açık, okumaya açık, katılıma açık... Ama en önemlisi de insanın yaratılışına (fitrat) uygun bir özellik taşır. Yan dış dünya veya tabiatın, aynı zamanda İslam'ın mesajının kaynağıyla da aynı kökten gelmesi, kâinat endeksinde insanın yolunu bulmasını kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Şöyle ki: Kendi şahsımızdaki (enfüs) ayetlere olduğu kadar kâinattaki (âfâk) ayetlere de bakmamızı isteyen metnin kendisinin de "ayet", yani Allah'ın birliğine götüreceği bir 'işaret' olması, İslam'ın iç içe ama birbiriyle şaşkırtıcı derecede uyumlu "üç dünyanın birliği"ni yaratılışın kökenine bağlama noktasındaki üstünlüğünün açık bir tezahürüdür. İnsanın egosunun (benliğinin), kâinattaki varlıkların ve bizzat Cenab-ı Hak tarafından indirilen Kur'an-ı Kerim'in (ve diğer sahih vahiylerin) sayfaları üzerine yazılmış olan yazıların aynı mesajın farklı katmanlardaki tezahürleri olduğu bilinince, felsefi sistemlerin karmaşık izahlarından uzak, kolay kavranılan ama aynı zamanda yaratılışın derinliğine, hatta köküne inen bir yaklaşımın içerisinde buluruz kendimizi. İşte Kur'an'ın, dünya nimetlerinin insanın emrine musahhâr kılındığı yolundaki uyarıcı ayeti, aynı zamanda insanın her yaratılan varlığa saygıyla yaklaşmasını öngören ilkesiyle beraber düşünüldüğünde bu derin tavrın, dünyaya açık ama aynı zamanda onun nimetlerinden yararlanıp bu defa eşref-i mahlûkât (yaratılanların en şerefli) kabul edilen insanın, bu dünyada meydana getireceği medeniyete de yansıyan bir boyutu olacağı tabiidir. Dolayısıyla İslam'ın temel yaklaşımının meyvesi olan bu medeniyet, vahiy merkezli olmakla birlikte dünyayı Hristiyanlıkta olduğu gibi murdar, pis ve sakınılması gereken bir "şeytan ülkesi" gibi görmeyecektir. İslam mesajı, muhatap aldığı

kişi (Müslüman) ile o kişinin içinde yaşadığı tabiatı ahenge kavuşturmayı amaçlamakta, hatta bir adım daha ileri giderek içinde yaşadığı sosyal çerçeveyi (ümme) de bireyle, tabiatla ve Yaratıcıyla ahenkdar kılmayı hedeflemektedir. Böylece insan- toplum- kâinat- mesaj- yaratıcı zinciri, insanlığın saadetini sağlayacak bir kıvama getirilmekte ve hem tutarlı ve insicamlı hem de araştırma ve düşünme kudretini ateşleyici bir sistem ortaya konulmuş olmaktadır. Yakın yıllarda fizikçi David Bohm gibi bazı ünlü düşünürlerin de ifade ettikleri üzere, bütün kâinat bir diyalog hâlindeyse ve bu diyalogda her aktöre hürriyet tanınmışsa –zira aksi hâlde bir “diyalog” (karşılıklı konuşma) olmazdı bu–, kâinatın konuştuğu veya konuşmak üzere yaratıldığı gibi ilginç bir sonuca ulaşırız. Kâinat kitabı da vahiy kitabı da okunmayı ve anlaşılmayı, sonra da kendileriyle diyaloga geçilmesini beklemektedir. İnsan bu diyalog bandının nirengi noktasıdır. Sonuç olarak diyebiliriz ki insan, oluşturacağı etkin iletişim ortamı aracılığıyla varlık zincirindeki bu konuşma potansiyellerini açığa çıkaran ve bir orkestra şefi gibi hepsini birbirine rapteden, hatta tercüme eden bir “dünya eksenini” yaratılmıştır. Bunun için yaratılmıştır insan; ne var ki her insan ferdinin bu zor görevi kendi başına başarması mümkün (veya kolay) olamayacağına göre, insan teklerinin bir arada olmalarından kaynaklanan sinerjiden yararlanma imkânları zorlanacak ve iş şansa bırakılmayarak ideal bir konuşma ortamının tesisi cihetine gidilecektir. İşte bu ideal konuşma ortamına biz “İslam toplumu” diyoruz. İslami literatürdeki ismiyle söylersek, ümme. Demek ki ümme dediğimiz topluluk biçimi, normalde ideal konuşma düzeyine ulaşma imkânını –çeşitli sebeplerle– yakalama imkânını bulamamış bireyleri de bu düzeye ulaştıracak “açık” bir vasattır ve tabiri caizse bunun için vardır, varlık sebebi budur. Bireysel arayışları engellemeyen ama genele de hitap eden bir araştırmanın cevapları, bu topluluğun şifreleri içinde kapsanmış bulunmaktadır. Varlığın sahip olduğu büyük potansiyellerin açığa çıkartılması görevi, insanın sırtına yüklenmiştir ve bu yüklem de “emanet” olarak nitelendirilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de dağlara teklif edildiği fakat onların üstlenmekten kaçındıkları ifade buyurulan kutsal emanet (Ahzâb, 33/72), varlığın köküne inen bir temele sahiptir ve insanın bu dünyadaki görevinin diğer insanlara hayırda bulunmak şeklinde tarif edilmiş olmasını da bu çerçevede yorumlamak ge-

reklemektedir. Yani kendi imkânlarıyla potansiyelini geliştirme imkânına kavuşmamış hemcinslerin de takıldıkları maddi veya manevi engellerden kurtarılacak yollarına devam etmelerine imkân tanıyıcı bir rol üstlenmek, bir insanın bu dünyada yapabileceği en büyük hizmetlerden sayılmaktadır. Bir bilim adamı, nasıl laboratuvarında, maddenin içindeki özellikleri öğrenip onun gelişme imkânı bulamamış potansiyelini açığa çıkarıyor ve onu yeni bir oluşumun içine sokuyorsa, aynı şekilde bir Müslüman da toplumuna ve çevresine aynı gözle bakmakla ve onlara takıldıkları olgunlaşma noktasında yardımcı olmakla yükümlüdür.

İslam ve Tabiat

İslam sanatı uzmanı Oleg Grabar, Kahire’deki bir caminin avlusundaki tek bir hurma ağacından söz eder bize. Bu hurmalar camiye yaptıran şahıs tarafından dikilmiş ve camiye vakfedilmiştir. Vakfiyede ise bu ağaçlardaki hurmaların her yıl toplanması ve civardaki fakir fukaraya dağıtılması istenmektedir. Grabar bu sözü, Müslümanların ibadethanelerinde bile tabiatı kopmadığını, ibadetin tabiatı dışlamadığını, aksine onu da içine aldığı gösterdiği şeklinde yorumlamaktadır. Nitekim İslami dönemde yapılan eserlere bakıldığında mimarının ibadet mekânını tabiatı koparmadığını, aksine mescit ve camilerin başta topografya olmak üzere üzerine kurulduğu çevrenin yapısına ve dokusuna uygun olarak tasarlandığını ve kurulduğunu görüyoruz. Bu durumun, özellikle Osmanlılar dönemindeki tezahürü, “devrimci” bir çapa ulaşmış bulunuyor. Orhan Gazi zamanında (1336) yapılan ilk camilerden itibaren ibadethanenin anlamını değiştirecek ölçüde tabiatı yakın camiler inşa edildiğini gözlemlemekteyiz. Mesela Bursa’daki Orhan Camii’nin pencereleri o kadar büyük ve alçak yapılmıştır ki, içerisinin güneşin ışığına boğulmasına şahit olmak bir yana, selam verirken sağınızda ve solunuzdaki pencerelerden dışarıdaki ağaçları ve çiçekleri, yani Allah’ın cemalinin bu mübarek tecellilerini –âyât– de görürsünüz. Böylece Cenab-ı Allah’ın yarattığı yeryüzü çizgisi, bütünlük ve devamlılığında bir aksamaya uğramaksızın bir pencereden girip öbüründen yoluna devam ederek geçer gider. Böylece çevreye tahakküm eden ve ürkerek kapı ve pencerelerini ona sınıksız kapatan bir anlayış yerine, tabiatı açık, onunla alışveriş içinde, varlığına ve ya-

pısına saygı duyan bir mimarinin vücuda gelmesini teşvik etmiştir. Burada İslam'ın insanı tabiatın yararlanmaya teşvik ettiğini ama öbür yandan da canlı veya cansız yaratıkların O'nun bir eseri olduğunun bilinciyse hareket edilmesini tavsiye ettiğini ve ihtiyaçtan fazlasının tüketilmesinin haram sayıldığını biliyoruz. İnsanın halife olarak yaratılmasındaki maksat, onun Allah'ın yarattığı güzelliklere nezaret etmesi ve onların korumasını üstlenmesidir. Yukarıda değindiğimiz gibi, sürekli bir oluş hâlindeki tabiatın içinde denge noktasını oluşturan insan, ondan yararlanıp kendisini dönüştürür ve tabiatın içindeki potansiyellerin ortaya çıkmasını temin ederken, öbür yandan da onun sahip olduğu bu iç anlamın ortaya çıkmasını engelleyecek her türlü müdahaleden sakınılmasını sağlar. İslam mimarisinde dikkat çeken bir başka özellik ise, caminin yönlendirici ve telkin edici bir kimliğinin olmamasıdır. Bu, Turgut Cansever'in isabetle belirttiği gibi, İslam'ın "ferdiyet"e (bireyciliğe değil) verdiği değer bir tezahürüdür. İslam'da telkin ve zorlama yoktur, tebliğ vardır. Bu da tebliğe muhatap olan insanın önüne İslam tercihinin ve öğretilerinin sunulması ve onun kendi tercihinin yapılmasının sağlanmasıdır. Kur'an'da vurgulandığı gibi, Hz. Peygamber dahi sadece tebliğ etmekle yükümlüdür. Hidayet, kimsenin elinde ve tekelinde değildir. O bir "nasip" tir ve Cenabı Hakk'ın o kişinin dine bağlı olarak yapacağı bir ikramdır. Bu nedenle İslam fetihleri bir din değiştirme savaşı olmamış, tebliğe muhatap olma imkânı bulamamış toplulukların İslam öğretisiyle aralarına giren engellerin (siyasi iktidarların ve silahlı güçlerin) bertaraf edilmesi ve toplumun hakikatle yüz yüze gelmesi amaçlanmıştır. Aynı şekilde cami mimarisi de bu ilkedan hareketle tasarlanmış, kiliselerin içine giren insana, daraltılmış bir koridor da (nef) mihraba bakmaktan başka çare bırakmayan telkinkâr düzene mukabil, camilere genellikle yuvarlak şemalı ve mekânın her diliminin inancı eşit şekilde yansıttığı bir tasarım planı getirilmiş ve bu plan, Osmanlı mimarisinin zirvesini teşkil eden Mimar Sinan'ın Selimiye Camii (Edirne) tasarımında en kusursuz noktasına ulaşmıştır. Tek bir kubbenin altında bütün müminler eşit noktalara yerleşir ve içerideki her türlü hiyerarşik iktidar ilişkisi dışlanır. Çevre Konusundaki Hassasiyetimize Geçmişten Örnekler

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde insanın çevresindeki canlı ve cansız mahlukların her birinin tıpkı insanlar gibi birer "ümme" oldukları bildirilmiştir (En'âm, 6/38). Bu, Müslümanlar arasında onların, çevresindeki varlıklara hangi gözle bakması gerektiğine ilişkin güçlü bir vurgu anlamına gelmiştir. Bir bakıma Kur'an'ı açıklayan hadisler de insanın çevresine hangi gözle bakması gerektiğini sık sık hatırlatmıştır. Nitekim bir hadiste şöyle buyrulmuştur:² "Yedi şey vardır ki, kişi kabirde bile olsa, onlardan hasıl olan sevap devamlı surette kendisine ulaşır: Öğretilen ilim, halkın istifadesi için akıtılan su, dikilen ağaç, inşa edilen mescit, okunmak üzere bağışlanan Kur'an ve iyi terbiye edilmiş evlat". Dolayısıyla bir Müslüman için tabiat, bir rakip, kendisine karşı hiçbir sorumluluğunun söz konusu olmadığı bir "nesne" olmayıp tersine, tıpkı biz insanlar gibi bazı temel haklara sahiptir. Bu yüzden de bakım, ihtimam ve sorumluluk ister. İslam tarihi boyunca Müslümanlar bu sorumluluğu ve saygıyı her zaman hissetmişler ve kurdukları medeniyetler yoluyla insan-çevre ilişkisi konusunda en nadide örnekleri sergilemişlerdir. Bu örneklerden bazılarını, Osmanlı döneminde topraklarımızı ziyaret etmiş bazı yabancı seyyah ve araştırmacıların gözlemlerinden aktarmak istiyoruz:

Türk şefkati, hayvanlara bile şamildir: Bunları beslemek için vakıflar ve ücretli adamlar vardır; bu adamlar sokak başlarında köpeklerle, kedilere et dağıtırlar. Bu hayvanlar o sadakaya alışmış oldukları için besicilerin seslerini o kadar iyi tanırlar ki, iştir iştir sokak başına üşüşmekte hiçbir zaman kusur etmezler. Kısır ağaçların kuraklıktan kurumalarına meydan vermemek üzere bir işçiye ücret verip sulanmalarını temin edecek kadar hayrat ve hasenatta ileri giden Müslümanlara da tesadüf edilir. Birçokları da sırf azat etmek için kuş satın alırlar. Şam'da hastalanan kedilerle köpeklerin tedavisine mahsus bir hastane vardır (Guer, 1746-1947, s. 221).³ Leyleklerle kurlangıçlar hiçbir kovulma tehlikesine uğramamak şartıyla Türk evlerinin üzerlerine yuvalarını yapabilirler. Hatta bu vaziyet, Allah'ın bir inayeti ve insanı her türlü musibete karşı sıyâneti (muhafazası) sayılır. Evler yapılabilen hayvanların susuz kalmaması için icap eden yer-

2 el-Muttaki, Kenzu'l-ummâl, c. XV, s. 956'dan nakl: Mehmet Dilek, "Hadislerde 'arazi ve mera ıslahına' yönelik teşvikler", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IX (2009), S:3, s.225.

3 Bu ve bundan sonraki nakiller, İsmail Hâmi Danişmend'in *Garb Menba'larına* Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı adlı kitabından alınmıştır.

lere yalıklar konulur ve duvarlarda arabesklerle süslü küçük köşkler kurularak oralara gelip kuluçkaya yatmak isteyen kuşlara yuvalar temin edilir (A. L. Castellan). Türkler, canlı ve cansız mahlukatın hepsiyle iyi geçinirler: Ağaçlara, kuşlara, köpeklere, velhasıl Allah'ın yarattığı her şeye hürmet ederler. Bazı Türkler ömürleri boyunca besledikleri kumrular için ölürken vakıflar tesis edip kendilerinden sonra da yem serpilmesini temin ederler (Lamartine).

İslam'ın Kültürel Çehresi

İslam'ın insanlığa ve medeniyete getirdiği kuşatıcı mesaj, sadece çevre ve tabiata bakışında ve bu bakışın mekân düzeyindeki tahakkuku olan mimari alanında değil bilim, kültür ve sanat alanlarında da devrimci bir etki yapmış ve kendisinden önceki birikimi özümleyen ama aynı zamanda kendisinden sonraki kültürel filizlenmelere de birinci derecede etkide bulunan bir çizgi izlemiştir. Bu nedenle İslam'ın kültür ve sanat alanlarında gösterdiği mucizevi performansın dikkatle incelenmesi, bizi yeryüzünün İslam'ın etkisi altındaki bin yılının (milleniumun) kuşbakışı bir özetine götürecektir. İslam'ın bin yılı, yaklaşık olarak 8. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar devam etmiş ve 'bu bin yıl'ın en belirleyici gücü olmuştur. İslamiyet'in, yayıldığı ve hâkimiyetine aldığı bölgelerde bir yandan yerel dinamiklere ve yerel kültürel kaynaklara yaşama hakkını tanıırken, bununla yetinmeyerek bu kültürlerin yaşaması için de tedbirler aldığını görüyoruz. Mesela Museviler ve Hristiyanlar, "ehl-i kitâb" kabul edilerek kendi inançlarıyla yaşamak üzere serbest bırakılmış, hatta inançlarını garanti altına alacak düzenlemelere gidilmiştir. İnançlarına güvenen Müslümanlar, İran'a da gitmeler, Afrika'ya ya da Orta Asya'ya da ulaşılar, bir aşağılık kompleksine kapılmadan hareket etmişler, bu yüzden kendi inançlarını kendilerinden olmayanlara empoze etmek gibi "brutal" bir tavırdan kaçınmış, yerel inanç ve geleneklerin inanç esaslarına aykırı olanlarının haricinde kalanların aynen yaşamalarına izin vermişlerdir. Böylece İslamiyet'in gittiği bölgelerde bir tür şemsiye görevi gördüğünü, adaleti, hukuku ve hakkı temsil eden bir düzen kurduktan sonra toplumsal dengeyi düzelterek veya yeniden kuracak tedbirler aldığını, hayır eserleri inşa ederek ve daha önceki siyasi düzenin insanlar üzerinde uyguladığı baskıyı hafifletici uygulamalara giderek (mesela vergileri bilinçli olarak

düşürerek) "istimalet" dediğimiz bir derin politikayı Osmanlı Devleti'ne kadar yaşattığını görüyoruz. Tarihçi Marshall Hodgson, İslamiyet'in yerel geleneklere bu nüfuz etme başarısını şöyle özetler: İslam, gittiği her yerde, yerel etnik gruplar tarafından sürdürülen yerel kültürel terkiplerin içine nüfuz etmiş, bunu [üstelik] yerel kültürü oluşturan birbirine bağımlı gelenekler terkipleri içindeki bir gelenek olarak yapmıştır. Kendisine benzetmek ve kendinden olmayanı, yani 'öteki'ni dışlamak kadar İslamiyet'e zıt bir tutum düşünülemez. Yönlendirici değil, kucaklayıcı, kendine benzetici (asimile edici) değil, kendisi olarak kalmasını temin edici ama ona, durağanlaşmış olan gelişme potansiyellerini harekete geçirme şevki de aşıl原因an 'ilerici' bir etki olmuştur İslam'ın. Bu sebeple de İslamiyet'in çatısı altında kalan Doğu Hristiyan mezhepleri gibi çeşitlilikler, Avrupa'da uzun süre tutunamamış, Katarlar veya Bogomiller gibi yok edilmenin eşiğine kadar gelmişlerdir. Dolayısıyla İslam topografyaya olduğu kadar mahalli ve tarihî olana saygısını daima muhafaza etmiştir ama şemsiyesi altında barındırdığı bütün o kültürel çeşitliliğe bir tür koruma vazifesi görececek bir üst kimlik olarak var olmuş ve bünyesinde barındırdığı kültürlerin özerkliklerini ve kimliklerin muhafaza etmelerini sağlarken, ortak bir İslam medeniyeti üst kimliğini de şekillendirmeyi hedeflemiştir.

İslam'ın Tarihteki Tezahürleri

1. Endülüs Tecrübesi

Endülüs Emevi Devleti'nin İspanya'da 8. yüzyılda kurduğu ve geliştirdiği medeniyet, İslam'ın yeryüzündeki en parlak ve onur verici sayfalarından birini oluşturur. Fakat Endülüs İslam medeniyeti, genellikle bilimsel buluşlar ve felsefe bakımından Avrupa'yı etkilediği ve modern bilimlerin yeniden canlanmasını sağladığı için önemli zannedilir. Bu tavır, tarihcilikte çok sık düşülen bir tuzağı gizlemektedir. Bir olayı, kendi içinde ve kendi başına değil de sonuçları açısından ele almak, dedeyi torunuyla anlatmaya çalışmaya benzer. Bir torun dedesini ne kadar izah edebiliyorsa, modern Avrupa bilim ve medeniyeti de Endülüs'ü o kadar açıklama yetkisine sahiptir. Endülüs İslam medeniyeti hem İbn Hazm gibi bir fıkıh ve edebiyat üstadını (Güvercin Gerdanlığı adlı kitabı hâlâ edebiyatta en güzel aşk metinlerinden biridir),

Füsûsu'l- Hikem yazarı İbn Arabî gibi irfanın doruklarından bir evrensel şahsiyeti ve İbn Rüşd gibi Aristocu felsefenin son büyük bayraktarlarından birini yetiştirmekle kalmamış, aynı zamanda şiiriyle, folkloruyla, diliyle, daha da önemlisi, yaşama üslubuyla Vizigotların barbar düzenine teslim olmuş bulunan Avrupa toplumları için bir kurtuluş ve toparlanma çağı olmuştur. Her şeyden önemlisi şudur: Endülüs'le beraber Roma'nın barbarlarca yıkılmasından sonra karanlığa gömülen Avrupa toprakları, İslam'ın yeni bir çiçeklenişine sahne olmuş, o zamana kadar görmediği bir "bir arada yaşama" pratiğinin en canlı örneklerini ortaya koymuştur. Mesela Portekiz Kralı II. Alfonso'nun bugün ayakta olan türbesinin duvarlarında hem Latince hem Arapça hem de İbranice dinî metinlerin yer alması, Endülüs'ün bugün dünyanın ihtiyaç duyduğu hoşgörü ruhunu bundan bin küsur yıl önce somut olarak gerçekleştirdiğini gösteren çarpıcı ama asla tek olmayan misalini oluşturmaktadır. Endülüs üzerine konuşunca yazar Cervantes'den ve 400 yaşındaki Don Kişot'undan söz etmemek olmaz. Juan Goytisolo ve Menocal gibi İspanyol aydınlar ve uzmanlar, Don Kişot romanında geçen bir kısım bahsin, aslında Endülüs'teki İslam devrinin yankıları, hatta özlemleriyle yazılmış olduğunu, bunun sebebinin de Cervantes'in Cezayir'de beş yıl tutuklu kalması olduğunu söylemektedirler. Tutukluluk süresince gündüzleri Cezayir'de serbestçe dolaşan Cervantes, burada birçok Müslüman ilim adamıyla arkadaşlıklar kurmuş ve İslamiyet'i devrindeki birçok Avrupalı aydından daha dolaysız bir şekilde öğrenme imkânı bulmuştur. Keza uzun yüzyıllar İslam hâkimiyetinde kalan Sicilya'da Müslümanların yanık şiirlerinin raiyhasının, modern İtalyan şiirinin içerisinde yankılar bulması, şaşırtıcı olmamalıdır.

2. Bağdat'taki Bilgelik Evi

Abbasiler döneminde, Halife Me'mûn tarafından 8. yüzyılda kurulan ve benzersiz bir ilim ve irfan ocağı olarak şöhret bulan Bağdat'taki Beytü'l-Hikme, gerek döneminde yaptığı etkiyle, gerekse sonuçları itibarıyla İslam bilim ve düşünce tarihinde "kurumsal" etkinliğin de başlangıcı sayılır. O zamana kadar çeşitli sultan veya vezirlerin saray veya köşklerinde kişisel bir faaliyet olarak süren bilimsel ve felsefi etkinlik, Beytü'l-Hikme ile resmiyet ve süreklilik vasıflarını kazanmış, kurumsal bir kimliğe bürünmüştür. Abbasilerin iktidara gelişiyle Müslümanlar Mezopotamya,

Mısır, Asur-Babil, Yunan ve Hint medeniyetlerinin fikrî ve ilmî mahsullerinden istifade etmeye yönelmişlerdir. Müslümanların kendi evrensel medeniyetlerini kurarken, daha önceki medeniyetlerin tecrübelerinden esaslı şekilde faydalanabilmek amacıyla daha önce İskenderiye ve Cundişapur'da olduğu gibi Bağdat'ta çoğunlukla tercüme ve yüksek seviyeli ilmî ve fikrî araştırmalar yapılmıştır. Beytü'l-Hikme sayesinde eski medeniyetlerin tecrübe ve birikimleri İslam dünyasına aktarılmış ve bu merkez, yeni bir medeniyet çiçeklenmesinde dölleyici tohum olarak kullanılmıştır. Beytü'l-Hikme'nin önemi, söz konusu gelişmelerin kurumlaşmış bir vechesi olmakla kalmamış, tam tersine buradaki etkinlikler daha sonraki asırlarda geniş çaplı yankılar uyandırmıştır. Yunan felsefesi, İran, Hint, Mezopotamya ve Mısır gibi köklü ilmî ve kültürel geleneklerin, İslam düşünce evrenine bu kurum kanalıyla taşınması sonucunda, İslam'ın entelektüel muhitinde yepyeni bir dönem açılmış, bir Altın Çağ'ın kapıları çalınmıştır. Kapı açıldığında içeriye, aşağıda bir kısmının isimlerini kaydedeceğimiz altın tozları yağmıştır. Beytü'l-Hikme'de gerek düşünce alanında gerek toplumsal alanda gerekse beşerî ilimler alanında yeni gelişmeler ve değişmelerin yanında, bu alanlarda İslam tarihinin hiçbir döneminde görülmeyecek yoğunlukta büyük bilginler ve filozoflar yetişmiştir. Bu büyük isimler arasında şunlar sayılabilir: Kindî, Harezmi, Sâbit b. Kurrâ, Huneyn b. İshâk, Zekeriyâ er-Râzî ve Battânî. Beytü'l-Hikme, ilk dönem İslam tarihinde meydana gelen değişmelerde merkezî rolü oynayan tarihî bir olay olarak kabul edilmelidir. Vahyedilen değerler ışığında kendi medeniyetlerini kurmaya çalışan Müslümanların, o zamana kadar yaşamış bulunan kadîm medeniyetlerin tecrübeleriyle doğrudan doğruya irtibata girebilmek için girişilen çabanın kurumlaşmış bir vechesi olarak Beytü'l-Hikme'nin önemi belki çağdaşlarınca yeterince fark edilmemiş olabilir ancak İslam kültür ve medeniyetinin gelişme seyri dikkatle incelendiği zaman İslam felsefesi ve bilim hayatı açısından ilk ve orijinal çalışmaların burada başladığı inkâr edilemez. Beytü'l-Hikme'den önce de rasathaneler, medreseler, kütüphaneler gibi "kurumsal" bazı düzenlemeler mevcuttu belki ama esas misyonu ilim ve kültür hayatını çeviriler ve telif eserler yoluyla canlandırmak şeklinde tayin etmiş bir kurumun (Beytü'l-Hikme'nin) hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir sıçrama yaptığı ve yaptırdığı mutlaka belirtilmelidir. Beytü'l-Hikme'de yapılan ilk çalışmalar

dikkatle incelendiğinde burada ilgi duyulan eserlerin astronomi, tıp ve matematik olduğu dikkat çeker. Bu da medeni hayatın zenginleştiği Abbasi toplumunda ortaya çıkan meselelerin hallinin Beytü'l-Hikme'nin kurulmasını bir ihtiyaç hâline getirdiğinin kanıtıdır. Tabiatıyla mali hesaplar, arazi ölçümleri, şehir planlamaları gibi gündelik hayatın getirdiği problemlerin çözümünde ilk başvurulacak ilimler bunlar oluyordu. Halife Mansûr'un Batlamyus'un Macesti adlı coğrafya eserini tercüme ettirmesi, Hârûn Reşîd zamanında tıpla ilgili çalışmaların yapılması, Me'mûn'un, Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi'yi, ticari hesaplarda, arazi ölçümlerinde, miras taksiminde, suların yükselelmesinin ölçülmesinde kullanılacak hesapları kolaylaştırmak için bir hesap geliştirmesini istemesi de bunu teyit eden örneklerdir. Seyyid Hüseyin Nasr, İslam ve İlim adlı eserinde Beytü'l-Hikme'yi ve önemini şu sözlerle ortaya koymaktadır: Hiçbir dış zorlama olmaksızın, yalnızca içerden gelen bir bilme ihtiyacının sonucu olarak ve İslam medeniyetinin "irfani" mahiyetiyle uygunluk içinde genç ve alabildiğine civanmert İslam medeniyeti, enerjisini bu geniş tercüme girişimine yönlendirdi ve bu amaçla Me'mûn'un Beytü'l-Hikme'si gibi ünlü akademiler kuruldu. Bu faaliyet sayesinde Arapça yüzyıllarca dünyanın en önemli dili hâline geldi. Zemin, kelimenin tam anlamıyla İslami ilimlerin hızla gelişmesi için artık hazır. Beytü'l-Hikme, İslam medeniyetinin kendinden önceki medeniyetlere açık ve onları kucaklayan tavrının en somut yansımalarından birini teşkil etmektedir. Beytü'l-Hikme, 1258'de Moğolların Bağdat'ı istilası ve yakıp yıkmaları sonucunda ortadan kalkmış, ancak İslam'daki bilimsel ve kültürel çevre, bundan sonra biraz daha doğuya, Meraga'ya, oradan da Semerkand'da göç edecek ve nihayet Fatih'le birlikte İstanbul'da merkezileşecektir.

3. Osmanlı Hamlesi

Osmanlıların tarih sahnesine çıktıkları 14. yüzyılın başlarında İslam'ın kültürel merkezi doğuya doğru kaymış, Hülagu ve torunlarının eliyle Meraga'da ve ardından Timuroğullarının elinde Semerkand'da yeni bir canlanma başlamıştı ve yeni bir mayalanmanın ipuçları bağlanmayı bekliyordu. İstanbul'un 1453 yılındaki fethiyle Fatih Sultan Mehmed'in yeni bir medeniyet ve kültür hamlesine start vermesi, onun Peygamber Efendimiz'in (sas.) İstanbul'un mutlaka

fetholunacağı yolundaki müjdesini doğru okuduğunu gösteriyordu. Timur'un torunu Uluğ Bey ve Bursalı Kadızade'nin yanında Semerkand Rasathanesi'nde çalışmalar yapan Ali Kuşçu'nun Fatih tarafından özel olarak ve ısrarla İstanbul'a çağrılması ve kendisine Osmanlı eğitim ve bilim sistemini düzenleme görevi verilmesi, önemli bir olay olmakla birlikte tek olay değildir. Fatih, İstanbul'da Doğu'nun da Batı'nın da İslami geleneğin olduğu kadar İslam öncesi ve çağdaş Hristiyan dünyasının da birikimini değerlendirecek ve yeni bir oluşumu mayalandırarak yoğun bir gayretin içine girmişti. Bu amaçla bir yandan Homeros'un İlyada adlı destanını Arapçaya çevirerek kütüphanesine koyuyor, öbür yandan Venedikli haritacıların (mesela F. Berlinghieri) en gelişmiş tekniklere göre yapılmış haritalarını satın alıyor ama aynı zamanda da İslam tarihinde 2,5 yüzyıldır küllenmeye yüz tutmuş bir tartışmayı, yarım kalmış Gazâlî İbn Rüşd tartışmasını canlandırıyor. Molla Fenari'den gelen İbn Arabî'nin "ekberî" yolunun tasavvufi şerhlere yansımış yüzünü cilalıyor, bizzat bir divan oluşturacak kadar şiir kaleme alıyor, Bizans'ın efsanevi başkentinin surlarını tamir ettiriyor, Hristiyan dünyasının en saygın kilisesi olan Ayasofya'yı kendi geleneğinin içinde koruyabilmek için camiye çevirtiyor ve daha da önemlisi, içerisindeki insan sureti de bulunan mozaikleri imha ettirmek yerine, üzerine badana çektirecek bir tür korumaya alıyordu. Aynı kültür ve sanat mayalanması gayretleri, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde de yoluna devam etmiştir. Nitekim son yapılan çalışmalar, Osmanlıların Çin medeniyetiyle ilgisi ni ortaya koymuş ve Piri Reis'in şaşırtıcı haritasının kaynağının, Çinli Müslüman Amiral Zeng Ho'nun 1421 yılında, Kolomb'dan 71 yıl önce gerçekleştirdiği büyük yolculuk sırasında Amerika'yı keşfetmesi ve bu keşif üzerine yapılan Çin haritaları olduğunu ortaya çıkarmıştır. Balkanlar ve Güneydoğu Avrupa'daki etnik ve dinî çeşitliliğin modern çağa kadar korunup sürdürülmesinde en büyük faktörün Osmanlı'nın adil yönetim şemsiyesi olduğunu, bugün bir Yunan kültürü ve dili ile Balkan milletlerinin kimlik ve kültürü hâlâ varsa, bunu Osmanlı'ya borçlu bulunduğunu söyleyen yabancı araştırmacıların sayısı her geçen gün artmaktadır. Böylece Osmanlıların, İslam'ın müminlere görev olarak verdiği yaratılana sırf Allah'ın yarattığı olduğu için saygı duyma ilkesini atom çağına kadar sürdüren İslam'ın son büyük hamlesini temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuca Doğru: Çağların Ritmi ve İslamiyet

İnsanlık her çağda o çağa özgü bazı temel çelişkiler içerisinde bocalamaktadır. İslamiyet ise getirdiği çözüm formlarıyla hem kendi geldiği çağa hem de asırlar sonrasına, insanların yararlanacağı, kullanacağı ve geliştireceği bir şekilde çatışmalarını aşmalarına imkân verecek bir ruh aşılamaştır. Hz. Peygamber (sas.), kendi çağının çelişkilerine büyük çözümler üreten bir tebliğin hem sözcüsü hem de bizzat uygulayıcısı olmuştu. Ama aynı zamanda getirdiği evrensel ilkeler, her çağın kendi çelişkiler yumağına da çözümler üretebilecek bir esnekliğe sahipti. Müslümanların çağımızdaki “geri kalmış” konumlarına bakılarak İslamiyet’in yargılanamayacağı aşikârdır. Ancak şu soru da yeterince anlamlıdır: Müslümanlar, tarihlerinde bir kez başardıklarını bir kere daha neden başaramasınlar? Buna en azından mantıki bir engel bulunmamaktadır. İç savaşlar, o zamanlar bugünkünden çok daha bölünmüş bir siyasi ortam hazırlamıştı. Buna rağmen kendilerine güvenen Müslüman yöneticiler ve aydınlar, yollarına devam etmişler ve kendileri için en uygun çalışma şartlarını bulmak için binlerce kilometre yol kat etmişler, çağlarının kendilerine sorduğu soruyu cevaplandırmak için insanüstü bir gayretin içine girmişlerdi. Bütün bu kargaşa içerisinde, Kur’an’ın yere, göğe, arıya vs. bakması ve düşünmesi yolundaki emri, açık kâinat görüşü, bilimin açık uçlu bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu yüzden İslam’da kültürün, bu dünyanın revnakını, güzelliğini ve neşvesini yansıtan ve artıran, Hristiyanlıkta olduğu gibi ıstırap ve kedere gömülmüş değil de varlığın içinden taşan yaşama arzusunu kanatlandıran bir kıvama bürünmesi tabiidir. Bu doğrultudaki gelişim, elbette ki kültür ve sanatın tabiatından kaynaklanan inişler ve çıkışlar gösterecek ve çağların getirdiği çelişkileri çözmeye ne kadar gayret edildiğine bağlı olarak başarılı veya başarısız olacaktır. Bu, aslında bütün kültürler için geçerli bir durumdur. Kültürler, çağların “sorun çözme metodolojileri” olarak iş görmüşlerdir. Kültür, bir toplumun çağının ve geniş anlamda çevresinin sorduğu sorulara vermeyi başardıkları cevapların mecmuudur. Bu açıdan bakıldığında 18. yüzyıldan itibaren Batı kültürünün hâkimiyeti, büyük ölçüde silahlı bir hâkimiyettir ama özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bu medeniyetin büyümesi kaçmıştır. Batı medeniyetinin iç çatlakları ve sorunları çözme konusundaki yetersizlikleri

gün geçtikçe daha iyi ortaya çıkmakta ve bizzat kendi içinden çıkan aydınlarca eleştirilmektedir. Ancak henüz bir alternatif ufukta görünmemektedir. Ne var ki, bizim bu eleştiri sürecinden olumlu yönde yararlanmamız gerekmektedir. Hem kendi kaynaklarımız yeniden keşif yoluyla hem de Batı’yı yeniden değerlendirmek yoluyla bu süreci, yeni bir mayalanmanın başlangıcı hâline getirmek insanlığın elindedir. Günümüzde dünyanın “global bir köy”e döndüğü sık sık telaffuz edilmekte, fakat bu olgunun içeriği yeterince tartışılmamaktadır. Küreselleşmenin iletişimi, ulaşımı, daha önce bir arada olamayan unsurların buluşmasını kolaylaştırdığı bir olgudur. Bu süreç, tarihçi açısından, aslında İslami bin yılın 8. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar gerçekleştirmeye çalıştığı başka türden bir küreselleşmenin devamı olarak da okunabilir. Bu iletişim, ulaşım ve buluşma kolaylıkları, daha önce sabit, donmuş ve kendi mekânında kuluçkaya yatmış birçok hakikatin de rahatını bozmakta ve küresel dolaşım çevriminin içerisine girmesine vesile olmaktadır. Bir Mevlânâ’nın şiirlerinin Amerika’da olsun, Avrupa’da olsun en çok satan şiir kitapları arasına girmiş olması ve bir türlü listelerden çıkmaması, bu dolaşımın ne gibi beklenmedik neticelere yol açabileceğine ufak bir misal teşkil edebilir. Dolayısıyla 21. yüzyılda yaşayan Müslümanların görevi, kendi içlerine daha çok gömülecekleri yeni kozalar imal etmek değil, inançlarının gücüne güvenerek yeni kültür ve sanat atılımlarına, yeni fikir “highway”lerine, yeni bilimsel “network”lere katılmak, küresel dolaşımın nimetlerinden daha fazla istifade etmek ve kendi dinlerinin 15 asır önce başlatmış olduğu ve 15 asır boyunca dünyanın çehresini bir daha eskisi gibi olmayacak ölçüde değiştirdiği motivasyonu yeniden kazanabilmektir. İslam’ı küreselleşmede yeniden başat bir aktör kılmak, yalnız “küresel İslam” fenomenine katkıda bulunmakla kalmayacak, bugün Avrupa ve Amerika’da başlayan küreselleşmenin buluşturucu ve kaynaştırıcı tarafını değil de tam tersine, çatıştırıcı tarafını vurgulayanlara, yani medeniyetler çatışması tezinin savunucularına da en susturucu cevabı vermiş olacaktır. Müslümanlar yeter ki, oryantlizmin ve onların etkisi altında kalanların bizi 200 yıldır içine sıkıştırmak için ellerinden geleni yaptıkları şu “gerileme” kapanına sıkışmasınlar ve inançlarının üretici, yenilenici ve yenileyici boyutunu idrak ederek harekete geçsinler. Kendilerini “yenik” bir medeniyetin çocukları olarak görmeye şartlanmalarının teorik ve

tarihî temelinin geçerli olmadığını öğrensinler. Zira her medeniyet, çağının istemlerine cevap verebileceği veya veremeyeceği zaman noktalarından geçebilir. Önemli olan, bu 'çözümsüz' noktaları, zamanın açacağı çözüm yollarına yeniden sevk edebilme becerisini göstermektir. Aksi hâlde, İslam'ı sadece modern öncesi çağ için dondurmuş ve onun evrensellik iddiasına en büyük darbeyi indirmiş oluruz.

Armağan, Mustafa; "İslam: Sanat ve Estetik", *Lale Dergisi*, S.7, Ocak-Temmuz 2023, İstanbul, s. 64-77

Kaynakça

Akbıyık, H. A. (2004). Timurluların bilim ve sanata yaklaşımları ve bazı son dönem sanatkârları. *Bilgi*, (30), 151-171.

Armağan, M. (Yay. Haz.) (2006). Osmanlı geriledi mi?. İstanbul: Etkileşim Yayınları. (Yaygın 'Osmanlı gerilemesi' (Ottoman decline) tezini irdeleyen ve eleştiren çeşitli Osmanlı uzmanlarının yorumları bu kitapta toplanmıştır)

Aydın, M. S. (2001). *İslam'ın evrenselliği*. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Ayverdi, E. H. (1985). Makaleler. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.

Bohm, D. (2002). Wholeness and the implicate order. Londra ve New York: Routledge.

Cansever, T. (1997). *İslâm'da şehir ve mimari*. İstanbul: İz Yayınları.

Creswell, K.A.C. (1958). A short account of early Muslim architecture. Penguin Books.

Danişmend, İ. H. (1961). Garb menba'larına göre eski Türk seciye ve ahlakı. İstanbul: İstanbul Kitabevi.

Demirci, M. (1996). *Beytü'l- Hikme*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Foltz, R. C., F. M. Denny. ve Baharuddîn, A. (Yay. Haz.). (2003). Islam and ecology. Cambridge: Harvard University Press.

Grabar, O. (1992). Cities and citizens: The Growth and culture of urban Islam. B. Lewis (Yay. Haz.), The

World of Islam: Faith, people, cultures (s. 89-116) içinde. Thames and Hudson.

Guer, J-A. (1746-1747). Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique. Paris: Mérigot & Piget.

Günaltay, M. Ş. (1938). İslam dünyasının inhitatı sebebi Selçuk istilası mıdır?. *Bellekten*, 2(5-6), 73-88.

Hodgson, M. G. S. (1993). *İslâm'ın serüveni* (Cilt 1). İstanbul: İz Yayınları.

Johnson, P. (1977). A History of Christianity. New York: Atheneum.

İbn Khaldûn (1989). The Muqaddimah: An Introduction to history (F. Rosenthal, Çev.). Princeton University Press. (İbn Haldûn'un Mukaddime'sinin kısaltılmış tek ciltlik bir neşri)

Mehmet Dilek, "Hadislerde 'arazi ve mera ıslahına' yönelik teşvikler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 3, s. 211-230.

Macfie, A. L. (2000). Orientalism: A Reader. Edinburgh University Press. (Oryantalizm hakkında Edward Said ve eleştirileri de dâhil faydalı bir derleme)

Menocal, M. R. (2003). *The Ornament of the world*. Baskbay Books. (Endülüs İslam medeniyeti üzerine bir ilim insanı tarafından yazılmış önemli bir çalışma)

El-Muttaki. (t. y.) *Kenzu'l-ummâl* (Cilt XV).

Nasr, S. H. (1982). *İnsan ve tabiat* (N. Avcı, Çev.). İstanbul: Yeryüzü Yayınları.

_____. (1989). *İslam ve ilim* (İ. Kutluer, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Pagels, E. (1995). The origin of Satan. Penguin Books.

Raby, J. (1982). A Sultan of paradox: Mehmed the Conqueror as a patron of the arts. *Oxford Art Journal*, 5(1), 3-8.

Söylemez, M. M. (2003). Bilimin yitik şehri: *Cündişâpûr*. Ankara: Araştırma Yayınları.